

Кравчук І.М.

ВИЩА ОСВІТА ДОНБАСУ В РОКИ ВІЙНИ (1941 – 1945)

В умовах реформування вищої освіти в Україні тенденції її розвитку все частіше привертають увагу дослідників. Проте вивчення вищої школи Донбасу не було предметом спеціального наукового доробку. Окремі факти її розвитку в 1941–1945 рр. містяться у працях, присвячених вивченню Великої Вітчизняної війни [1]. Про стан вищої освіти регіону в той час, підготовку спеціалістів, роботу вищих навчальних закладів в евакуації йдеться в узагальнюючих роботах про розвиток освіти в СРСР та УРСР [2]. Питанню освіти в Донбасі в роки війни приділено увагу у дослідженні М.Бистої [3], її стан під час окупації вивчали І.Тарнавський та Д.Титаренко [4], відновлення діяльності освітніх установ – А.Михненко [5]. Автори сходяться на думці, що в роки війни освіта, зокрема й вища, була засобом використання німцями економічного потенціалу регіону, забезпечуючи ідеологічний вплив на молодь. Проте ряд питань залишилося поза увагою дослідників: система фінансування вищих навчальних закладів, склад професорсько-викладацьких кадрів і студентів, матеріальне забезпечення тощо.

Метою даної роботи є висвітлення на основі архівних матеріалів розвитку вищої освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни, визначення основних напрямків підготовки спеціалістів. Джерельну базу дослідження складають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Донецької та Луганської областей, де містяться законодавчі акти, інформація про організацію та управління вузами, забезпечення викладацького та студентського складу, матеріали статистики та періодична преса.

Вища школа Донбасу, яка зародилася лише у 1920 р., перед війною являла собою важливий освітній центр Української РСР з підготовки кваліфікованих спеціалістів та нараховувала 13 вищих навчальних закладів. Кадрів для вугільної, металургійної та коксохімічної промисловостей готували Сталінський індустріальний, Ворошиловградський машинобудівний (відновлений у 1939 р.) та Жданівський металургійний інститути. Єдиним у Донбасі медико-профілактичним вузом був Сталінський медичний інститут, функціонував Ворошиловградський сільськогосподарський інститут. Педагогічну освіту забезпечували Сталінський та Ворошиловградський учбові заклади з відділами учительських інститутів та учительські - Артемівський, Слов'янський, Старобільський.

У зв'язку з окупацією території Донбасу німецько-фашистськими військами важливим було забезпечення евакуації підприємств, установ та культурно-освітніх закладів. Це здійснювалося безпосередньо Комітетом у справах вищої школи при РНК СРСР, наркоматами, відомствами та місцевими органами відповідно до графіків і планів, затверджених Радою з евакуації, створеною на початку війни при уряді СРСР [6].

Директорам вузів, розташованих у прифронтовій зоні, до складу якої входила і територія Донбасу, за розпорядженням РНК СРСР від 3 листопада 1941 р. було надано право видавати документи про закінчення вузів без захисту дипломного проекту й здачі державного іспиту особам, які повністю засвоїли теоретичний курс та склали екзамени й заліки з усіх дисциплін навчального плану даної спеціальності [7].

З 15 жовтня 1941 р. почався вивіз підприємств та обладнання зі східної частини Донбасу. Були евакуйовані індустріальний інститут до м.Прокоп'ївська Новосибірської обл., Сталінський педагогічний до м.Кунгур Молотовської, Ворошиловградський сільськогосподарський до м.Ленінбаду, Ворошиловградський машинобудівний інститут – до м. Омська, частково до м. Новосибірська було евакуйовано обладнання медичного інституту. У липні 1942 р. до м. Енгельса Саратовської обл. був відправлений і Ворошиловградський педінститут.

Під час німецько-фашистської окупації Донбасу (1941–1943 рр.) діяльність установ освіти на території регіону визначалася німецьким командуванням. Ще 21 січня 1942 р. за розпорядженням Еріха Коха в Рейхскомісаріаті Україна діючі вищі навчальні заклади підлягали закриттю. Виняток становили лише медичні, ветеринарні, сільськогосподарські, технічні факультети і природничо-наукові спеціальності [8]. Викладацькі сили підлягали відповідній перевірці щодо політичної благонадійності, а їхня малодослідницька діяльність також підлягала особливому наглядові [9].

У записці Розенберга Гітлеру про політику на Україні від 16 березня 1942 р. зазначалося, що "...ніякого штучного інтелектуального розвитку населення, а збереження його як робочої сили; повна незаінтересованість в тому, що відбувається всередині" [10]. Водночас Е.Кох стверджував, що "...мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб ошчасливити цей народ" [11]. Таким чином, згідно з розпорядженням Коха від 24 жовтня 1942 р. на Україні були закриті установи, вищі за 4-класні школи. "У той час, – писав він, – коли навіть у Німеччині зростання освіти майже стоїть на місці і такі життєво важливі професії, як професії лікарів, не можуть мати необхідного приросту, абсолютно не має значення буде чи не буде на Україні підвищуватись освіта" [12].

На території Донбасу з 1 листопада 1942 р. розпочали роботу 5-місячні курси для студентів 4-5 курсів медичного інституту, які не встигли закінчити його у зв'язку з війною [13]. Лікарі області, які мали довідки замість дипломів, датовані вереснем та жовтнем 1941 р., повинні були з'явитися на курси, інакше на роботі їх мали замінити фахівці з дипломами. На час навчання за ними зберігалися робочі місця, квартира та 50% зарплати [14].

Директором курсів було призначено доктора А.Гензеля, завідуючим навчальною частиною – професора А.Войнара. Розробленням навчального плану займалася рада з 5-ти осіб. Для роботи на курсах були запрошені кваліфіковані викладачі. Так, лекції з госпітальної терапії читав професор Іванов, з акушерства – доктор Фітільов, з гінекології – професор Чаругін та ін.

На курсах займалося 80 колишніх студентів п'ятого курсу й 183 четвертого [15]. Студенти щодня про-

ходили практичні заняття (групами по 12-13 чоловік) у лікарнях міста, 5 разів на тиждень їм читалися лекції [16].

Метою відкриття таких курсів у Юзівці (стара назва міста була повернута німцями) було збереження медінституту як навчального закладу й науково-дослідної установи та підготовка кваліфікованих лікарів для регіону, оскільки з цим були серйозні труднощі у самій Юзівці та ще більші – у селах [17].

За період окупації було зруйновано всі навчальні і житлові корпуси індустріального інституту, повністю розгромлено медичний інститут та спалено клінічну лікарню. Приміщення Артемівського учительського та навчальний корпус Сталінського педінститутів були підірвані та відновленню не підлягали [18], зруйновано також приміщення Ворошиловградського педагогічного й сільськогосподарського інститутів.

У цілому, було зруйновано 17 споруд вузів Сталінської області, знищено приміщення 4 інститутів Ворошиловградської [19]. Були випадки, коли цінними книгами з бібліотечних фондів вимощували вулиці, опалювали приміщення та розводили багаття. Чимало цінної літератури та рукописів вивезено до Німеччини [20].

По окремих вузах заподіяну шкоду видно із представленого зведеного реєстру за підрахунками збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками установам НК Освіти УРСР: Ворошиловградському педінституту – на суму 11661,7 тис. крб., Старобільському учительському інституту - 2762,3 тис.крб., Сталінському педінституту - 3957,5 тис. крб., Слов'янському учительському інституту - 3192,5 тис. крб., Артемівському учительському інституту - 2414,0 тис. крб. [21].

Рішення “Про відновлення роботи у вищих навчальних закладах Донбасу” було прийнято постановою РНК СРСР від 6 жовтня 1943 р. [22]. Головний акцент було зроблено на відбудову навчальних закладів, що відігравали важливу роль при відновленні промисловості. Так, на засіданні Сталінського бюро обкому КП(б)У від 27 квітня 1944 р. зазначалося, що Донецький індустріальний інститут є одним із найбільших вузів СРСР та забезпечує значною мірою підготовку інженерно-технічних кадрів (за 10 довоєнних років ним було випущено 4189 інженерів). Тому його відновлення було оголошено першочерговим завданням всіх партійних, комсомольських та громадських організацій. Директрів заводів області було зобов'язано надати інституту всебічну допомогу на період відновлення матеріалами та обладнанням [23].

Ще 1 жовтня 1943 р. було прийнято рішення про відновлення роботи медичного інституту з 1 грудня, але через відсутність приміщень для навчання та необхідної матеріально-технічної бази заняття розпочалися з 4-м курсом – з 20 грудня, з 3-м курсом – з 25 грудня, з 1-2-ми курсами – з 1 січня 1944 р. [24]. Станом на 15 лютого 1944 р. в ньому навчалося 676 студентів. Передбачалося, у 1945 р. інститут випустить 200 лікарів. При відновленні роботи інституту були прийняті заходи по реєвакуації майна з Новосибірська. Допомогу із забезпечення обладнанням надали інституту Харкова та Москви.

У березні 1943 р. поновив діяльність Ворошиловградський педагогічний, а восени того ж року і учительський інституту. У кінці грудня 1943 р. були відновлені Сталінський педагогічний та Артемівський учительський інституту, у січні 1944 р. – і Слов'янський учительський інститут.

Проте погано вирішувалося питання забезпечення цих закладів приміщеннями. Внаслідок цього навчання проходили у непристосованих аудиторіях. Так, Сталінський педінститут поновив свою роботу в приміщенні середньої школи м.Сталіно, де йому було надано лише 9 кімнат. Усіх студентів було зобов'язано принести в інститут до 1 січня 1944 р. по одному стільці і кожних 4-х по столу [25].

Діяльність Маріупольського металургійного інституту було поновлено 16 листопада 1943 р. Забезпечення відновлювально-ремонтних робіт було покладено на Маріупольський металургійний завод, який повинен був виділити необхідне верстатне та лабораторне обладнання [26].

Ворошиловградський сільськогосподарський інститут був реєвакуйований 5 квітня 1944 р., до міста прибуло 20 викладачів, 84 студенти [27]. Було проведено додатковий набір на перший курс для 120 чоловік.

Щодо Ворошиловградського машинобудівного інституту, то його було реорганізовано в Омський машинобудівний інститут з денним і вечірнім відділеннями (постанова РНК СРСР від 16 листопада 1943 р.) [28]. Лише в липні 1945 р. вуз поновив роботу у Ворошиловграді, але як філіал Харківського механіко-машинобудівного інституту.

Питання підготовки педагогічних кадрів з вищою освітою для всієї системи народної освіти УРСР залишалося невирішеним, існуючі педагогічні заклади не могли забезпечити належний освітній процес. Тому постанову РНК УРСР “Про поновлення системи заочної педагогічної освіти УРСР та про заходи по її зміцненню” було прийнято 11 березня 1944 р., а “Про поліпшення постановки заочної освіти по УРСР і використання з цієї метою техніки” 24.03.1945 р.

Управління у справах Вищої школи при РНК УРСР було зобов'язано організувати, починаючи з квітня 1945 р. опрацювання лекцій для передачі по радіо на допомогу заочникам та масовій самоосвіті тексти науково-популярних доповідей з розрахунку на 2,5-5 хвилин. При республіканських, обласних, міських та районних бібліотеках, інститутах і технікумах організовувались читальні кімнати для заочників [29].

Контингент прийому на заочні відділення при педагогічних вузах Донбасу видно з наступних даних (таб.1) [30].

Термін навчання на заочних відділеннях у педагогічних інститутах було встановлено 5 років, в учительських – 3 роки [31]. Учительські інституту готували вчителів для 5-7 класів семирічної та середньої школи. До їхнього складу входили: історико-філологічний, фізико-математичний та природничо-географічний відділи [32].

Таблиця 1.

	Навчальний заклад	План прийому (чол.)
1	Ворошиловградський педагогічний інститут	500
2	Сталінський педагогічний інститут	350
3	Старобільський учительський інститут	250
4	Артемівський учительський інститут	300
5	Слов'янський учительський інститут	250
	Всього	1650

Намагаючись виконати план прийому до вузів часто до уваги не приймався рівень підготовки абітурієнтів, не велася належна робота по відборі вступників, багато вузів не рахувалися з наявністю гуртожитків [32]. Складним завданням було виконання плану набору студентів й 1944-45 навч. року через різницю між випуском середніх шкіл та планом набору до вузів.

Так, при плані набору до індустріального інституту 510 осіб поступило лише 280 заяв, до Маріупольського металургійного інституту на 178 місць – лише 80 заяв, до Артемівського учительського інституту на 180 місць було 102 заяви [33]. Тому нестача покривалася за рахунок тих, хто закінчив школу раніше. До того ж, надавалися певні пільги при вступі до вузів учасникам Великої Вітчизняної війни, якщо вони закінчили середню школу з атестатом відмінника поза конкурсом [34].

У цілому, по Донбасу контингент студентів на кінець війни становив лише половину кількості їх довоєнного рівня, що видно з таб.2 [35]:

Таблиця 2.

	Область	На поч.1941 р.	На поч.1944 р.	На поч.1945 р.
Вузів	Ворошиловградська	6	4	5
	Сталінська	7	7	7
Всього вузів		13	11	12
У них студентів (тис. чол.)	Ворошиловградська	5,9	1,05	1,8
	Сталінська	7,1	2,4	4,7
Всього студентів		13	3,45	6,5

Чималу проблему складало забезпечення вузів регіону професорсько-викладацькими кадрами. Станом на 1 січня 1945 р. лише у вузах Сталінської області не вистачало 127 викладачів. Найбільшою була потреба у медичному інституті – 40%, Сталінському педагогічному – 22% та Артемівському учительському – 21% [36].

Отже, зруйновану в роки німецько-фашистської окупації мережу вищих навчальних закладів регіону фактично було відновлено вже до закінчення війни, проте її відбудова відбувалася шляхом подолання чималих труднощів. Негативно на навчальну діяльність вплинули як відсутність необхідної матеріально-технічної бази, недостатнє забезпечення викладацьким складом, так і неуккомплектованість студентами та низький рівень їхньої підготовки.

Аналіз опрацьованих джерел дозволяє стверджувати, що Велика Вітчизняна війна стала надзвичайно важким випробуванням для вищої школи Донбасу. Вища освіта була одним із компонентів не лише культурної, але й економічної відбудови регіону, забезпечуючи потребу народного господарства в кваліфікованих спеціалістах. Подальше вивчення стану та діяльності вищих навчальних закладів у роки Великої Вітчизняної війни є важливою передумовою відтворення цілісної картини культурного розвитку краю та держави в цілому.

Джерела та література

1. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр. У 3-х т. – К., 1967-1969; Коваль М.В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939-1945). – К., 1999; Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – К., 1956; Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни: Монографія. – Донецьк, 2000.
2. Круглянский М.Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны. - М., 1970; Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны / под. ред. Ф.Б. Комала. - М., 1980.
3. Бистра М.О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: Автореф. дис. ...к.іст.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2006.
4. Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943): Автореф. ...канд.іст.наук: 07.00.01. – Донецьк, 1999; Титаренко Д.М. Окупаційна преса як джерело до вивчення соціально-економічного та культурного стану Юзівки (Сталіно) в 1941–1943 роках // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (36. ст.). – Вип. 18. - Київ-Донецьк, 2001. – С. 118–123; Титаренко Д.М. Стан освіти на Донеччині в 1941-1943 рр. // Схід. – 2000. – №1(32). – Січень-лютий. – С. 61–63.
5. Михненко А. Відродження соціальної інфраструктури Донбасу (1943-1945 рр.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – №1(5). – С. 128–137.
6. Вища школа Української РСР за 50 років. У 2-х ч. - Ч.1 (1917-1945 рр.). – К., 1967. – С. 296.
7. Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – М., 1957. – С. 148.

8. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. нім. арх. матеріалів (1941-1942). – Т.2. / ред. В. Косик. – Львів, 1998. – С. 107.
9. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. док. і мат. / за ред. П.М. Костриби, С.Д. Пількевича, Ф.П. Шевченка. – К., 1963. – С. 77.
10. Там само. – С. 97.
11. Там само. – С. 143.
12. Там само. – С.169.
13. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.Р.1815. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.6.
14. Там само. – Спр.1. – Арк.2.
15. Донецкий вестник. – 1942. – 3 листопада.
16. Там само. – 29 грудня.
17. Там само. – 25 септембрю.
18. Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. док. и мат. / сост. А.В. Грушко и др. – Донецк, 1982. – С. 253-255, Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. мат. и док. – Донецк, 1969. – С. 121.
19. ДАДО. – Ф.Р.326 п. – Оп.2. – Спр.91. – Арк.1.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України). – Ф.166. – Оп.15. – Спр.61(а). – Арк.5.
21. Там само. – Арк.38.
22. ДАДО. – Там само. – Спр.443. – Арк.3, 31, 33.
23. Там само. – Ф.Р.3765. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.4.
24. Там само. – Ф.Р.326 п. – Оп.2. – Спр.91. – Арк.3 (зв.).
25. Там само. – Спр.140. – Арк.33.
26. Державний архів Луганської області (ДАЛО). – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.27.
27. Там само. – Ф.842. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1.
28. Там само. – Ф.Р.759. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.27.
29. ЦДАВОВУ України. – Ф.166. – Оп.15. – Спр.54. – Арк.74.
30. ДАЛО. – Там само. – Арк.2.
31. Народное образование в СССР. Сб. док. 1917-1973 гг. – М., 1974. – С. 437.
32. ЦДАВОВУ України. – Там само. – Арк.196.
33. ДАЛО. – Ф.Р.842. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.77.
34. ЦДАВОВУ України. – Там само. – Арк.159.
35. ДАДО. – Ф.326 п. – Оп.2. – Спр.714. – Арк.6.
36. Таблицю складено за матеріалами: ДАДО. – Ф.Р.4249. – Оп.1дод. – Спр.86. – Арк.117; – Спр.54. – Арк.44; ДАЛО. – Ф.Р.2519. – Оп.10. – Спр.10. – Арк.1,11,34; – Спр.37. – Арк.3; Луганская область за 50 лет / Сб. док. – Донецк, 1967. – С. 491.
37. ДАДО. – Ф.326 п. – Оп.2. – Спр.427. – Арк.8.

Поцулко Е.А.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РУССКИХ ДИПЛОМАТОВ В БОЛГАРИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В начале XX века средиземноморско-балканский район сохранял свою устойчивую репутацию в мировой политике как один из основных центров конфликтного пересечения интересов великих держав, с одной стороны, и как чреватого внутренним взрывом политического пространства, с другой. Борьба за лидерство, разворачивавшаяся между государствами полуострова, была проявлением объективного процесса их становления как стран, имеющих региональную значимость. Всё это служило причиной обостренного внимания представителей русской дипломатии к развитию ситуации на Балканах. Россия понимала, что её взаимоотношения с другими странами, в особенности со славянскими, должны строиться, по возможности, с учётом национальных интересов, но на весьма прагматических основах. Тогда это было бы оправдано и с этической, и с практической точки зрения. Нередко, даже так называемые «братья славяне», не стеснясь, демонстрировали в отношении к общерусскому этносу и его государственным формам потребительское, а зачастую, и враждебное отношение. Характерным примером в этом плане является история «балканской» политики России, а также современная ситуация с положением России и всех стран общеславянской цивилизации как на Балканах, так и в мире. В настоящее время стала актуальной трансформация идеи «панславизма» в идею «панрусизма».

Определённые материалы по внешней политике России имеются в работах болгарского историка Куцарова П. [10], отечественных историков Ильина В.В., Хозина А. Г. и других. Проблемами международных отношений начала XX века, в том числе и отдельными аспектами русско-болгарских отношений, занимались Гайдук В., Кучеренко Т., Михальченко М. [6], Дергачов О. [7], Гудин Р., Клигеманн Х.-Д. [11], Цыганков П. А. [13] и другие. Большой интерес в плане исследования данной проблемы представляют документы, находящиеся в Архиве внешней политики Российской империи, которые и будут составлять источниковую основу данной статьи.

Цель статьи – рассмотреть проблемы русско-болгарских отношений накануне I Мировой войны и оп-